

О‘ЗBEK MILLIY MENTALITETI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ahmedshina Faniya Avzalovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti professori, tarix fanlari doktori

Boymatov Sherzod Safarali o‘g‘li

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek xalqining milliy mentaliteti va uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z boradi. Maqolada o‘zbek xalqining qadimiyati, etnogenezi va etnik tarixi asosida shakllangan urf-odatlar, diniy marosimlari, bir so‘z bilan aytganda milliy mentaliteti masalalari mavjud adabiyotlar tahlili asosida yoritib berildi.

Kalit so‘zlar: mentalitet, intellektual ma‘naviy qiyofa, Navro‘z, Mehrjon, Hosil bayramlari, quloqtishlar, beshikkerti, o‘zbek milliy kiyimlari, globallashuv jarayoni.

Dunyodagi har bir millatning aqliy-ruhiy qiyofasi bo‘lgani kabi o‘zbeklarning ham o‘ziga xos tarixiy, etnik qiyofalari mavjud bo‘lib, ular turli tabiiy-iqlimiy shart-sharoitlar doirasida shakllangani bois, uning jamiyatda sodir bo‘layotgan ijtimoiy-siyosiy hodisalar, tarixiy jarayonlarga bo‘lgan munosabati ham turlicha bo‘lishi shubhasiz. Zero, milliy o‘ziga xosliklar uzoq tarixiy davrdagi ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy jarayonlar tabiiy geografik o‘rnashuv, o‘zaro etnomadaniy aloqalar, diniy mansubliklar asosida qaror topadi va aynan mana shular hamda xalqning ruhiy-psixologik qarashlari negizida qadimiy an‘analari, urf-odatlar va marosimlar shakllanadi. Bu tushunchalarni umumiy nom bilan “mentalitet” deb ataladi. Mentalitet yuqorida qayd etilgan xususiyatlardan tashqari millatlarning aqliy intellektual imkoniyatlari va ruhiy-psixologik o‘ziga xosliklarini qamrab oladi.

Shu o‘rinda mentalitet so‘zi etimologiyasiga to‘xtalsak, mentalitet **lotincha:** *mentalis* so‘zidan olingan bo‘lib, “ong, aql, aqliy” ma‘nolarini anglatib, ayrim kishi yoki ijtimoiy guruhga xos aqliy qobiliyat darajasi, ma‘naviy salohiyat tushunchasi hisoblanadi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o‘ziga xos tarixiy an‘analari, urf-odatlar, diniy e‘tiqodini ham qamrab oladi. Har bir millatning mentaliteti uning tarixi, yashab turgan shart-sharoiti, ijtimoiy faolligi va boshqa bir qancha omillar bilan bog‘langan bo‘ladi [www.wikipedia.uz internet sayti].

O‘zbek xalqining milliy mentaliteti haqida so‘z yuritishdan oldin shuni alohida ta‘kidlab o‘tish joizki, o‘zbek xalqi 4 ta katta diniy-mafkuraviy bosqichni ya‘ni budda, zardushtiylik, islom, kommunistik yo‘llarni o‘z boshidan kechirganligi va har bir mafkuraviy-diniy ta‘sirlar davri tugaguncha necha avlodlar almashganini va bu jarayonlarning millat fe‘l-atvorida o‘chmas iz qoldirganini unutmaslik kerak. O‘zbeklar o‘ziga xos shakllanish jarayoniga ega xalqdir.

Tarix guvohlik beradiki, o‘zbek xalqi mazkur hududda yashagan tub yerli etnoslardan tomir olgan; ikkinchi ildizi esa qadimiy turkiy xalqlardan boshlagan. Har ikkala asosiy ildizlarning birikishi- o‘zaro sintezi o‘zbek elatini va keyinchalik o‘zbek millatini tashkil etgan. O‘zbek xalqining etnik jihatidan ko‘p tarmoqli va sertomir ekanligi uning mentalitetida barcha urug‘ va ijtimoiy qatlamlar uchun umumiy jihatlar,

jamo'a manfaatlarini himoya qiluvchi fazilatning ayniqsa rivoj topishni taqozo etib kelgan. Xalqimiz fe'lidagi bag'rikenglik, hotamtoylik, mehmondo'stlik, o'zaro hamkorlikda moyillik, g'am-anduhi paytlarda nochor kimsalarga hamdardlik, yelkadoshlik fazilatlarini ana shu jamoaviy yakdillikni ta'minlash, til va dil fikr birligini saqlash ehtiyojlaridan tug'ilgan va sayqal topgandir[Ashirov A... 2006. 94-98-b.].

Ma'lumki, mamlakatimizning asosan tekislik va cho'llardan iborat keskin kontinental iqlimli, jo'g'rofiy hududda joylashganligi, qahraton qish jazirama issiq, yoz bilan almashinishi, bahor va kuzining shiddat bilan kelishi va ketishi xalqimizning fe'latvorida aniqlik va lo'ndalikni, to'porilik, qaynoq mehrini, qattiqqo'llik va intizomni tarkib toptirgandir. Xullas, xalqimizning intellektual ma'naviy qiyofasi-mentalitetiga baho berishda yuqoridagi muhim jihatlarni e'tiborga olish zarurdir.

O'zbeklarning Movarounnahr va Xorazm hududida hamda ularga tutash mintaqalardagi o'troq dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyati ega avtohton xalq ekanligiga xalqimizning ona tabiatga, yerga, suvga, havoga, olovga bo'lgan cheksiz hurmati va ularni e'zozlash bilan bog'liq turfa xil urf-odat va marosimlari, an'anaviy dehqonchilik va hunarmandchilik udumlari, ko'p asrlik islom sharoitidan qat'iy nazar, o'zbek xalqining turmush-tarzida, urf-odatlarida saqlanib kelayotgan son-sanoqsiz zardushtiylik elementlarida ayniqsa yaqqol ifodalangan. Shuningdek bugungi kunda o'ziga xos tarzda rivojlanayotgan shaharsozlik va me'morchilik an'analarimiz, boy folklor namunalарimiz, yozma meros, adabiyot, san'atga bo'lgan qiziqishlarimiz, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, koinot va zamin, inson va havo, o'lim va abadiyat haqidagi asotir va rivoyatlarmizda, asosan o'troq madaniyat sohiblariga tegishli bo'lgan Navro'z, Mehrjon, Sada, Gul sayllari, Hosil bayrami kabi bayram va sayllarning davomiyligi, yoki insonning qayg'uli onlari-motam marosimlarida maxsus o'lik xizmatchilari-g'assollar, go'rkovlar ishtiroki bilan bog'liq udumlarimiz, rasm-rusmlarimiz davom etib kelayotganligi fikrimiz dalilidir[Ashirov A.2014.189-194-b.].

Tarixdan ma'lumki, bir xalqni boshqasidan ajratib turuvchi muhim etnografik belgilaridan biri uning marosimlaridir. Marosim inson hayotining moddiy va ma'naviy turmushining talab va ehtiyoji bilan yuzaga keladigan hodisadir. Har qanday marosim u yoki bu xalqning ma'lum bir tarixiy taraqqiyoti bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgilarni o'zida mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi [Sarimsoqov B. 152-b.]. Boshqacha qilib aytganda, marosim umum tomonidan qabul qilingan ramziy harakatlarga ega bo'lgan hayotiy tadbiridir.

O'zbeklarning asosiy ildizi turkiylaridan boshlaganligiga, turkiylikka xos jangovarlik, mardlik, lafz halolliги, bag'rikenglik, saxovatpeshalik kabi xislatlarimizda o'zining yorqin ifodasini topgan. Biz buni ayniqsa xalqimizning to'y-tantanalarga o'ta o'chligida, yillar mobaynida yig'ib - terib elga tarqatishdan zavq-shavq olishida, aza va yo'qlov marosimlarini uyushgan holda o'tkazishda, bola tug'ilishidan tortib to motam marosimlarimizgacha bo'lgan barcha marosim va urf - odatlarmizda keng jamoatchilik va mahalla ahlining doimo bosh-qosh bo'lishi kabi udumlarimizda kuzatamiz.

Milliy mentalitetimizda turkiylarga xos jihatlarni ma'naviy madaniyatimizda, chillak, chavgon, uloq ko'pkari, kurash kabi milliy o'yinlarmizda, «quloqtishlar», «beshikkerti», «qalin» «to'qqiz» kabi rasm-rusm va udumlarmizda, qolaversa, otga

bo'lgan o'ziga xos mehr va otni motam marosimlarda ishtiroki bilan bog'liq udumlarmizda ham o'z ifodasini topgan desak, xato emas [Ashirov A. 73-80-b.]. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ming-ming yillar davomida shakllangan milliy mentalitetimiz bizga qo'shni bo'lgan boshqa xalqlardan muallaq holda, o'zga xalqlardan yashirincha rivojlanmagan. Aksincha, milliy mentalitetimizga biz bilan qo'shni bo'lib yashab kelgan boshqa xalqlarning ma'lum ma'noda ta'siri bo'lgan. Ayniqsa, o'zbek milliy mentalitetida forsiy xalqlar va arablarning ta'siri katta.

O'zbek milliy mentalitetiga xos jihatlardan yana biri jamiyat hayoti, insonlar turmush-tarzini ko'proq an'ana urf-odatlar orqali boshqarilishidir. O'zbek xalqi oila qurish an'analari rioya qilishda, qiz uzatish yoki kuyov tanlashda ham quda bo'lmish tomon xususida ma'lumotga ega bo'lib, ularning ijtimoiy kelib chiqishini, jamoada tutgan o'rnini va obro'-e'tiborini hisobga oladi. Farzandlarni yaxshiga qo'shish, bu borada xato qilib qo'ymaslikda jamoa, jamiyat ra'yi, ko'pchilikning kengashli fikri muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham, jamoatchilik fikrining shaxs turmush tarzi, taqdirini belgilashdagi ustuvorlik mavqeyi beqiyosdir [Ashirov A. 88-94-b].

Shu o'rinda «G'arb - qonunlar, sharq – urf-odatlar bilan boshqariladi» degan iborani eslamok joiz. Darhaqiqat sharqda, shu jumladan o'zbeklarning turmush tarzida ham ko'plab urf-odatlar qonunlar darajasida yuqori turadi. Jumladan, oila davrasida yoinki keng jamoatchilik o'rtasida o'tkaziladigan barcha marosimlarimizda mahallaning bosh-qosh bo'lishi, qo'ni-qo'shlichilik an'alarimiz, oila-turmush marosimlarimizdagi ko'plab urf-odatlar qonun darajasida bajariladi. G'arbda shaxs jamoaga o'zligini yuzaga chiqarish, iste'dodi va imkoniyatlarini namoyish etish, muayyan maqsadlarga erishish vositasi sifatida qaraydi. Jamoa insonning ichki, botiniy dunyosi, ruhiyati va shaxsiy hayotiga mutloq aralashmaydi [Ashirov A. 2014.189-194-b.].

Sharqda esa butkul boshqacha manzarani kuzatamiz. Sharqda jamoaga asosiy e'tibor beriladi. Har bir urf-odat, marosim jamoa, mahalla ahli ishtirokida o'kaziladi. Jamoa insonni ijtimoiy nazorat ostida tutib turish, shaxsning jamoadagi muntazam ishtiroki uning umumiy axloqiy me'yorlar doirasida ish tutayotganining isboti sifatida talqin etiladi. Jamoadan ajralgan holda ish tutish insonning ijtimoiy begonalashuvi sifatida baholanadi.

Darhaqiqat, o'zbek xalqi jamoa manfaatlari, jamoatchilik fikri doirasida, an'ana va urf-odatlariga sodiqlik negizlarida birlashishga moyil va shunga intiluvchi xalqdir. Zero, an'analarning o'zi ham jamoatchilik fikrining barqarorlashgan ifodasidir. Shu o'rinda ta'kidlash joizki bugungi kunda o'zbek qadrini urf-odat va marosimlarimizning an'anaviy o'ziga xos tomonlari jonlanayotgan bir tarixiy jarayonda mentalitetimizdagi jamoaviylikka xos me'yoriy bog'liqlik fazilatini saqlagan holda, uning bir qadar individuallashuvi, unda javobgarlik hissini rivojlantirish, o'zi uchun o'zi hisob bera olish, mustaqil ish tutish, shaxsiy mas'ullik singari xususiyatlarni yanada takomillashtirish zarur. Shu o'rinda afsus bilan aytish kerakki, o'zbeklar bir yuz ellik yillik mustamlaka davrida xalqimiz yo'qotgan qadriyatlar saqlab qolishga erishilgan qadriyatlardan bir necha hissa ko'p bo'ldi.

Podsho Rossiyasi hamda sovetlar mustamlakachiligi davrida xalqimizga xos bo'lgan hamjihatlik, jangovarlik, har ishda so'z va ish birligi singari fazilatlarga jiddiy zarar yetkazildi. Xalq orasida milliy birlikka intilishdan ko'ra guruhiy, etnik, mahalliy

va hududiy ayirmachilikka berilish kuchaydi. Xalq milliy mentaliteti taqdirga tan berish, hamma narsaga rozi bo'lib ketaverish, loqaydlik kabi xislatlar avj oldi. Uzoq davom etgan sobiq sovet davlatining mafkuraviy tazyiqlari oqibatida ko'plab diniy va milliy qadriyatlarimiz e'tiborsiz qoldi, uzoq tarixga ega bo'lgan muqaddas an'ana va marosimlarimiz bid'at, "eskilik sarqiti" deb kamsitildi, milliy udumlarimizning tarixiy asoslariga xolisona baho berilmadi [Ashirov A. Atajanov Sh. 2006. 94-98-b.].

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'tmishdan meros bo'lib o'tgan ana shunday salbiy holatlarga yangicha nigoh bilan qarash, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratilgan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy, madaniy merosimizni, o'tmish tariximizni, qolaversa, umummilliy ma'naviy islohotlarni amalga oshirish asosiy vazifalardan biri sifatida e'tirof etildi va ular davlat siyosati darajasidagi g'oyat muhim vazifa qilib belgilandi.

Mentalitetimizga xos yana bir jihat bu asrlar osha saqlanib kelinayotgan milliy kiyim-kechaklarimiz hisoblanadi. O'zbeklarning an'anaviy kiyimlari asrlar davomida ko'p marta o'zgarib, yangilanib va takomillashib kelmoqda. Har-bir davrning o'ziga xos, milliy va an'anaviy kiyim-kechaklari mavjud bo'lgan. O'zbekiston hududida yashagan eng qadimgi ajdodlarimizning kiyim-kechaklari ham dunyoning boshqa mintaqalaridagi xalqlarning kiyimlari kabi tabiiy iqlim, turmush sharoiti va urug'-qabila an'analari asosida shakllangan. O'tmishda kiyim-kechaklar, ularning shakllari, mahalliy xususiyatlari va ishlatilgan matolari Respublika hududidagi arxeologik yodgorliklar (Afrosiyob, Varaxsha, Bolaliktepa, Xolchayon, Ayritom va b.)dan topilgan devoriy rasmlar, haykalchalar, mayda naqshlar, torevtika (metalga ishlangan relief), yozma manbalar hamda qo'lyozma kitoblarga ishlangan mo'jaz tasvir (miniatyura)larda aks etgan. Kiyim-kechaklarning dastlabki ko'rinishlari to'qimachilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, O'rta Osiyo hududida to'qimachilikning vujudga kelishi neolit davriga borib taqaladi. Masalan, ushbu davrga oid to'quv dastgohlarining qoldiqlari Kopetdog' etaklari (Turkmanistondagi Joytun madaniyati) dan aniqlangan. Mil. avv. VI asrda kiyim-kechak tayyorlashda jun matolar teri matolarini siqib chiqargan. Shuningdek, mil. avv. II asrga oid kiyim-kechak qoldiqlari Surxondaryo viloyatida joylashgan Sopollitepa manzilgohidan ham topilgan [Donirov A.X... 69-b.].

Bugungi kunda hayotiy zaruratning o'zi xalqimiz fe'l atvori, mentalitetini yangilashga jiddiy e'tibor qaratishga undamoqda. Lekin afsuski bugungi kunda Yer sharida kechayotgan boshqa bir muhim jarayon-globallashuv jarayoni natijasida jahon xalqlari uchun umumiy etiket, umumiy fe'l atvor, umumiy mentalitet shakllanmoqda va bunga bevosita jahon miqyosida ketayotgan siyosiy, iqtisodiy va axborot borasidagi globallashuv ancha kuchli ta'sir qilmoqda. Bunday globallashuv, ya'ni bir xillashuv muayyan ijobiy natijalar berishiga qaramasdan, ko'plab salbiy oqibatlarga ham olib kelmoqda. Bu sharqning gavhari bo'lgan o'zbek xalqining milliy mentalitetiga ham bevosita hamda bilvosita ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada globallashuv oqibatida o'zbeklarning milliy mentalitetiga xos ko'plab qadriyatlari, marosim va udumlari unutilishiga sabab bo'lmoqda. Shu bois bugungi kunda xalqimizning milliy mentalitetini o'zida aks ettiruvchi qadimiy urf-odatlarini, marosimlarini saqlab qolish uchun qadimiy urf-odatlarimiz, folklor namunalарimiz saqlanib kelayotgan mintaqalarni davlat muhofazasiga olish va maxsus maqom berish zarurdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, dunyo bo'ylab globallashuv jarayonlari kechayotgan bir vaqtda o'zbek milliy mentalitetini tadqiq qilish uning nechog'lik umuminsoniy qadriyatlarga mosligini kuzatish imkonini beradi. Qolaversa, xalqimizning qadimiy an'analar, azaliy urf-odat hamda marosimlarga ega bo'lishi o'ziga xos va o'ziga mos milliy mentalitetga ega xalq ekanligidan dalolat beradi. Bu jarayonlarda xalq mentalitetini saqlash maqsadida etnoekologik jamg'armalar, tashkilotlar tuzish hamda xalqimiz milliy mentalitiga oid eng qadimiy urf-odat va marosimlarni ommaviy-axborot vositalari orqali keng targ'ib qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirov A. Atajanov Sh. Etnologiyaga kirish. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2006.
2. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimgi e'tiqod va marosimlari. Toshkent. 2007.
3. Ashirov A. Etnologiya. Toshkent. 2014.
4. Doniyorov A.X., Bo'riyev O. B., Ashirov A. A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi. Toshkent. 2020.
5. Sarimsoqov B. Marosim folklori // O'zbek folklori ocherklari. Toshkent. 1988.
6. www.wikipedia.uz internet sayti.